

GAVHARSHOD BEGUM AFG'ONLAR NIGOHIDA

Afg'onistonda eng kam o'rghanilgan va kam tadqiq etilgan sohalardan biri temuriylar davri tarixidir. Bu sohada sanoqli kitob va maqolalardan tashqari hozirga qadar biror jiddiy ijtimoiy-tarixiy asar yaratilganicha yo'q. Ayniqsa Gavwharshod Begum hayoti va faoliyatiga oid adabiyotlar deyarli biri-birining takroriga o'xshab qoladi va ularning soni ham barmoq bilan sanarlidir.

Azizullah Aral

TEMURIYLAR MALIKASI

GAVHARSHOD BEGUM

AFG'ONLAR

NIGOHIDA

Afg'oniston tarixida birinchi bor 2004-yili paytaxt Kobulda Gavharshod Begum xotirasiga bag'ishlangan Xalqaro seminar bo'lib o'tdi. Seminarda mamlakat muvaqqat Presidenti Homid Karzay ma'ruzasi o'qib eshittirildi. Unda jumladan shunday deyiladi: "Hijriy 9-asr (milodiy 14-asr) mamlakatimiz madaniyati tarixida madaniyat va sana'tning gullab-yashnagan muhim davri bo'lgan. O'sha davr ilm-fani, madaniyati, me'morchligi va adabiyoti taraqqiyoti Herot temuriylar podshohlari nomi bilan chambarchas bog'liq. Bu madaniy siljishda asosiy xizmatni Gavharshod Begum bajargan. Uning sana't sevarligi va madaniyatparvarligi mintaqada benazirdir. Bu sana't sevar va madaniyatpar buyuk xonimning hayoti va ijodi to'g'risida tadqiqot ishlarini olib boorish o'qimishli va ma'rifatli kishilar vazifasiga kiradi"¹.

Darhaqiqat Afg'onistonda eng kam o'rganilgan va kam tadqiq etilgan sohalardan biri temuriylar davri tarixidir. Bu sohada sanoqli kitob va maqolalardan tashqari hozirga qadar biror jiddiy ijtimoiy-tarixiy asar yaratilganicha yo'q. Ayniqsa Gavwharshod Begum hayoti va faoliyatiga oid adabiyotlar deyarli biri-birining takroriga o'xshab qoladi va ularning soni ham barmoq bilan sanarlidir.

Fikr isboti uchun yo'qorida ishora qilingan seminarda nutq so'zlagan Afg'oniston Ma'lumot va Madaniyat vaziri Dr. Said Maxdum Rahinning so'zlaridan parcha keltiramaz. "O'lkamiz tarixida birinchi marta nomdor begum va iqtidorli bir malikani nishonlashdan Afg'niston Ma'lumot va Madaniyat vazirligi faxirlanadi. Malika Gavharshod bu millat taqdiriga kata hissa qo'shgan xonimlar jumlasidandir.

¹ Abdullah Korgar. "Simoi zan dar ahdi temuriyon" Kobul-2008, S-28. (Tarjima muallifdan)

Agar tariximizda Gavwharshoddek bonularimiz bo'lgan bo'lsa ham juda kam bo'lgan va ana shu kamlar haqida ham tarix sahifalarida ko'p gapirilmagan”².

Temuriylar davrida Herot siyosiy va madaniy nuqtai nazardan Afg'oniston tarixida oltin ahmiyatga ega bo'lgan. Shohrux, Ulug'bek, Boysunqar, Abulqosim, Abusaid va Boyqarolar kabi temuriy shohlar va shahzodalar poytaxt Herotdan turib butun qalamravlariga hukim surganlar va siyosiy, madaniy, ijtimoiy va obodonchlik sohalarida misilsiz xizmatlar qilganlar.

O'sha davrda Herot dengizga qiyos qilinsa, Gawharshod ushbu dengizda yagonainju bo'lgan. Gawrarshod Begum Sohibqiron Amir Temurning to'rtinchi o'g'li Shohrux Mirzoning xonimi, barcha sohalarda erining yaqin hamkori va faol maslahatchisi bo'lgan. Uning shuhrat va shijoati Shohrux sultanati davridan boshlanadi. U ko'pincha safarlarda eri bilan birga bo'lgan va ijtimoiy, siyosiy mavzularda unga hamrohlik qilgan hamda o'nimli maslahatlar berib turgan. Shu bilan birga ayrim hollarda zulm va tazyiq o'tkazishdan ham tortinmagan, hattoki tuhmat va buhtonlarga ham qo'l urgan.

Chunonchi, Shohrux Mirzo umrining so'ngi onlarida nevarasi Sulton Muhammadni yengish maqsadida Iroqqa qushun tortganida Gawharshodning so'ziga kirib bir qator asilzoda va Isfahon ulug'larini Sulton Muhammdaga hamkorlik qilganlikda ayblab hibsga olib, so'ngra yo'q qilib yuborgan. Qolaversa, o'g'li Mirzo Muhammad Jugi ham Gaewharshodning aralashuvi tufayli davlat ishlaridan chetda qoldirilgan va otasining mehsizligi bois hayotdan erta ko'z yumgan³.

Malika Gawharshodning hayoti faqatgina uning siyosiy faoliyatlaribilan cheklanib qolmay, madaniy, adabiy va sana't sohalarida ham o'zidan o'chmas iz qoldirgan. Shohrux Mirzo va Gawharshodbegum biri-birini qattiq sevgan, oshiq-ma'shuq bo'lishlari bilan birga ular ayni tushuncha va fikrga ham ega bo'lganlar. Ular tabiat manzaralaridan, Herotning minatura naqshlaridan va go'zal she'rlar eshitishdan birdek zavqlanganlar.

² Abdullah Korgar. "Simoi zan dar ahdi temuriyon" Kobul-2008, S-29

³ Dr. M. Aslam Agfzali, "Herot dar ahdi temuriyon", Herot-2011, S-104

Shu bilan birga ikki raqib do'st sifatida, agar Shohrux masjid yoki xonaqo bino qilsa, Gawharshod kutibxona yoxud madrasa qurban. Agar eri o'ziga shoirlardan maslahatchi olsa, xotini shoiralardan maslahatchi tayinlagan. Agar Shoh farzandlariga qilichbozlikni o'rgatsa, Malikaularga ilm-fandan dars bergan.

Bu adab sevar malikaning darbori (saroyi) shoira va g'azalsarolar yuziga hamisha ochiq bo'lgan. Uning maslahatchilaridan bibri mashhur shoira Mehri Heraviy bo'lgan. Shoira Heraviy Shohrux Mirzoning xos tabibi Hakim Abdulazizning xotini bo'lgan. Ammo Mehri, Malika Gawharshodning jiyani Masudni qattiq sevgan. Lekin shunga qaramay, Mehriuning ko'ngliga xilof ravishda unikeksa tabib Abdulazizganikoh qilib bergenlar⁴.

Afg'on muhaqqiqlaridan Guyo E'timodiy, "Oryono" jurnalida jumladan shunday yozadi: "Gawharshodbegum soyasi muborak, muhorati yuksak, axloqi shoista, adolatparvar, oliy himmat, ochiq ko'ngil, pokiza sirat, baland maqom, iffatli, bag'ri keng, xush xulql, madaniyat sevar, qalami o'tkir malika bo'gan. Temuriylar davri hukumatining ma'noli dibochsi bo'lgan bu oliy sifat malika o'zidan o'chmas va unitilmas yodgorliklar meros qoldirgan"⁵.

Zukkolikda dongi to'rt iqlimga taralgan Malika Gawharshodning sinchkov nazari ostida qurib bitirilgan yuksak bilimlar madrasasi Quron hofizlari, qiroa'tchi qorilar, donishmandlar, ulamo va fuzalolar dargohiga aylanadi va bu dargohning imkoniyatlaridan hamma birdek bahramand bo'ladi. Malika qaerda qanday imorat bino qilmasin, ham binolar vaziyati hamda uerdagi insonlar ahvolidan shaxsan xabar olib turgan. U aynan shu maqsadda kechalari maslahatchilari va kanizlari bilan birga madrasaga borar, hujralarning issiq-sovuqligi, qarong'u-yorig'ligi, madrasadagilarning oziq-ovqatlarini birma-bir ko'zdan kechirib turar edi. Malika bu ishni o'z vazifasi bo'laraq uzliksiz davom etdirar edi. U ayniqsa kechqurunlari to'satdan madrasaga kirib borib, payqatmasdan hujralar eshiklari ortidan quloq solar va kim nima bilan shug'ullanayotganini yaqindan kuzatar edi.

⁴ Guyo E'timodiy, "Malika Gawhar Shod, Oryono Jurnali", Kobul-1947, S-26

⁵ Somialbodi, "Zindaginomai Malika Gawhar Shod", Kobul-2004, S-18

Fikri Saljuqiyning yozishicha, qahraton qish kechalaridan birida Malika Gawharshodbegum o'zining bir necha mohpaykar kanizlari bilan yarim tunda madrasaga borib hujralardan biriga qulqoq tutsa, nobino qorilardan biri tinmay tanholikdan (xotinsizlikdan) nolir ekan. Malika qorining baland ovoz bilan arab tilida takrorlayotgan bu nolishiga tarahum qilib, unga ersiz kanizlaridan birini nikohlab beradi. Oradan oylar o'tib Malika yana bir tunda madrasadan ahvol olishga kelganida, takror o'sha hujraga qulqoq tutsa nobino qori sekin ovozda Quron tilovat qilayotgan emish.

Kanizlardan biri ohista eshikni taqqilatsa, haligi hofizi Quron "tag'in uylantirib qo'yishga kelishmadimikan degan qurquvda" eshik ortidan: "Boring yo'qoling, Musalloda mendan boshqa hofiz yo'qmi?" debjavob qaytaradi.

Shundan buyon Herot ahli orasida "Musalloda mendan boshqa hofiz yo'qmi" degan ibora zarbulmasalga aylanib qolgan. Hozirgi kunda ham biron kishiga ketma-ket ish buyuraversangiz yoki ha deb bir yumushni bajarishini takrorlayversangiz, "Musalloda mendan boshqa hofiz yo'qmi" degan javobni olishingiz mumkin⁶.

Musallo deganda Gawharshodbegum tomonidan Herot shahrining shimalida tarixiy Xiyobon mahallasida (bu mahalla xonzodalar va shahzodalar makoni bo'lgan) qurilgan madrasa, masjid, xonaqo va kutibxonalar majmuasi tushiniladi.

Avallari Baramon chorrohasida joylashgan Shayx Ismoil mozoridan Muxtor tog'i etagigacha bo'lgan hudud Xiyobon deb atalgan. Hozir esa, Injil ko'prigi va Musallo mahalidan Muxtor tog'i etakgigach bo'lgan masofa Xiyobon nomi bilan mashhur. Bu hududda ya'ni Xiyobonda ko'plab ulamolar, urafolar va mashoixlar maqbaralari bo'lgan va bor. Musallo binolari Xiyobonning boshlang'ich qismida joylashgan. Gawharshod bu yerda masjid va madrasa qurishidan oldin eri Shohrux temuriylar sultani sifatida Herotni poytaxtga aylantirib, uyerda ustoz Qavomiddin Sheroziy me'morligida ko'rkan madrasa va xonaqolar obod qilgan (1434-1441).

U paytda Gawharshod Mashhadda buyuk jome' masjidini qurish bilan mashg'ul bo'lган. Me'mor Q. Sheroziy, Shohrux Mirzoning topshiriqlarni bajarib, darhol Gawharshod buyrug'ga binoan buyuk Musallo majmuasini qurishga kirishadi. Bu majmua 1441-1462 yillar mobaynida qurib bitiriladi. Malika Gawharshod umrining 21 yilini ana shu Musalloni qurishga sarflagan⁷.

Musalloi Herot yoki Herot Musallos, Gawharshod madrasasi, Gawharshod Jome' masjidi, Sulton Husayn Boyqaro madrasasi, Alisher Navoiy Jome' masjidi, Ixlosiya Doril hifozi (qorixona) va Doril shifoi (kasalxonan) shuning dek Ixlosiya madrasasidan iboratdir.

Afsuslar bo'lsinki, temuriylar davriga oid bu tarixiy obidalardan faqat Ko'k gumbaz, Gawharshod jome' masjidining xam bo'lib qolgan bir minorasiva Sulton Husayin Boyqaro marasasining to'rt minorasidan boshqa hech qanday obida qolmagan.

Aslida Musallo minoralari o'nta minoradan iborat bo'lib, shu jumladan to'rtta minora Gawharshod madrasasiga, ikkita minora uning Jome' masjidiga va qolgan to'rtta minora esa Sulton Husayn Boyqaro madrasasiga qarashli bo'lган.

Baxtga qarshikuhnha Herotning butarixiy obidalari baxillarning ko'ziga tikan bo'lib botadiki bu qadimiy yodgorliklarni rahmsizlarcha buzishga, vayron qilishga, tubdan yo'qotishga turli bahonalar vositasida yeng shimarib kirishadilar. Bu to'g'ida qisqacha to'xtaladigan bo'lsak, inglizlar ruslar bilan Afg'niston chegaralarini belgilash muammolarida muvaffaqiyatsizlikka uchraganlaridan so'ng Herot shahriga quyilib kelib, shaharni talon-taroj qilib, binolarni vayron qilishga kirishganlar.

Inglizlar vayronagarligini yaqindan guvohi bo'lган Muhammad Yusuf Rioziy shunday yozadi: "Inglizlar Herot shahrining simolidagi Talbangiyon mintaqasida kata-katta qo'rg'onlar qurdilar, olti yuz qadam masofagacha bo'lган shahar atrofini devollardan, dol-daraxtlardantozaladilar. Herot Musallosi masjidlari va ayvonlarini portlatdilar, g'ishtlarini shahr olib borib askarlar uchun oziq-ovqat saqlaydigan

⁷ Barot Ali Rahimi Duob, "Digar Binohoi Gawharshod, Fasilnomai Farhang", Kobul-2004, S-52

omborlar qurdilar. Bu anborlar hali ham qad ko'tarib turibdi. Inglizlar qaroriga binoan vayron etilgan Musallo mashriq zaminning birinchi betakror binolar majmuasi bo'lgan. Jahonda misili ko'rinnagan ko'k va yashil rangdagi koshilarni yasash bugungi kunda hech kimning qo'lidan kelmasligi aniq"⁸.

Afg'oniston tarixshunoslaridan marhum G'ulom Muhammad G'uboming yozishcha, ingliz generali PeterLumsden ruslar hujumidan qo'rqib Herotning ko'rakam, nafis va tarixiy Musallosini buzib tashlagan. Inglizlarning bu vahshiylarcha harakatlarini ko'rgan Herat aholisi qo'zg'alib qarshilik ko'rsata boshlaganida Herot volisi bir qator amalparast ulamo va ruhoniylar hamda shahar qozisi Miyon Muhammad Umarning Musallo vayron etilishiga oid fatvosini xaloiqqa ko'rsatib qo'zg'altonni bostirgan. Mu mashum hodisa 1882-yili Amir Abdulrahmon-xon zamonida yuz bergen⁹.

Hалигача асл ко'ринишни ю'ватмаган, темурлилар даври ме'mорчилигининг намунаси бо'lган бинолардан биро бетакрор Gawharshodning Mashhadda qурган масjidидир. Masjid 12 yil mobaynida (1433-1445) qurib bitirilgan. Mashhur me'mor Qavomiddin Sheroziyishlatgan koshilar uning cheroyiga cheroy qo'shgan. Bu borada Sakina Bonu G'azanfar, Kristiy wilsondan shunday naqlqavl qiladi: "Mashhadda haliga qadar qad ko'tarib turgan. Gawharshod masjidi, Herot temuriylar davri zavqli me'morchiligining eng yaxshi namunasi hisoblanadi. Ayrim bostonshunoslar fikricha, bu bino dunyoning eng oliv 12 tarixiy binolaridan biridir"¹⁰.

Gawharshod bu masjidni qurishga shunchalik qiziqish bildirganki, hatto kechalari borib ish jarayonini yaqindan kuzatgan va kerakli maslahatlar bergen. Masjid uzunligi shimoldan janubga 55 metr, eni 49 metr va balandligi esa 34 metr bo'lib,

6

⁸ Dr. M. Afzali, "Herot dar ahdi temurion", Herot-2010, S-111

⁹ Mir G'ulom M. G'ubor, "Afg'oniston dar masiri tarix", Kobul-1967, S-684

¹⁰ Sakina Bonu G'azanfar, "nigohiy ba avzoi adabiy va farhangiy davroni Shohruk Mirzo va Gawharshod" fasilnomai farhang-1, Kobul-2004, S-39

to’rtta buyuk ayvon, birta gumbaz, ikkitaminora, ettitayotoqxona, mehmonxona, ko’rkam hovli va o’ziga xos minbardan tarkib topgan.

Gawharshodning ilimparvarligi va madaniyat sevarligi uning atrofidagilarga ham o’z ta’sirini ko’rsatmay qolmadi. Mashhaddagi Gawharshod masjididan ortib qolgan buyumlardan Parizod nomli maslahatchisi bir madrasa obod qilib tulloblar ixtiyoriga qo’ygan. Bu madrasa 1712-yili Najafquli-xon Beklar Beki tomonidan qayta ishlangan. Hozir ham uning tosh lavhida “Parizod Madrasasi” degan yozuv namoyon bo’lib turibdi.

Gawharshodning ilm-fanga bo’lgan munosabatini Herotda qurgan madrasa va masjidi timsolida ham ko’rish mumkin. Bu dargohlar bilim o’chog’i, tarbiya makoni hamda ulamo va donishmandlar markazi bo’gan. Ushbu madrasada har tomonidan talabalar kelib tehsil olgan va bu ilm dargohida Mavlono Jaloluddin Yusuf Ubahiy, Mavlono Nizomuddin Abdulrahim, Mavlono Xoja Nasruddin Lutfullah va Mavlono Jaloluddin Yusuf Halloj kabi zabardast mudarrislar turli fanlarda dars beriganlar.

Shu bilan birga bu madrasada shogirdlar uchun minglab kitobni o’z ichiga olgan buyuk kutibxona, shuningdek shifoxona, yotoqxona va yangi kilgan talabalar uchun musofirxonalar ham bino etilgan.

Gawharshodbegum madrasasi kutibxonasida “dunyoning qirq uch (43) tirik tilida uttiz ikki ming (32 000) nusxa kitob mavjud bo’lib, xonaqo, masjid va kutibxona xarajatlari shaxsan malikaning o’z zimmasida bo’lgan”¹¹.

15-asr Herot Malikasi Gawharshodbegumning sirati va surati (ichki va tashqi ko’rinishi) biri-biridan go’zal, biri-biridan ma’nolibo’lgan. Uning ta’rifiga qomuslardagi barcha ijobjiy so’zlar ham ojizlik qiladi. Gawharshoddan meros qolgan bu go’zallik namunalarini bugungi Afg’oniston ayollarini timsolida ham ko’rish mumkin. “Dunyoning 120 mamlakatida ayollar go’zalligi xususida olib borilgan tekshiruvlardan ma’lum bolishicha, Afg’oniston birinchi (1), Hinduston to’rtinchi (4), Rossiya beshinchi (5), O’zbekiston sakkizinch (8), Xitoy o’n birinchi (11),

¹¹ Abdul Sabur Stanikzay, “Zan az didgohi aqloniyat va ravonshunosiy”, London-2018, S-111

Bulg'oriston o'n uchinchi (13), Iron o'n to'rtinchi (14), Ukraina o'n beshinchi (15) o'rinda turar ekan”¹².

Qissadan hissa shuki, oqila va fozila Gawharshodbegumning shaxsiyati va faoliyati bugunga qadar Afg'onistonda Malika Gawharshodga munosib ravishda o'rganilmagan, tadqiq etilmagan va maktab darsliklaridan unga joy berilmagan. Shu bilan birga Malika tomonidan qurilgan binolar ham deyarli vayron etilgan. Musallodan qolgan nishona sifatida faqatgina Gawharshodning maqbara gumbazi va Gawharshod masjidiga oid bir minora (yarim yiqiq holda) qad ko'tarib turibdi.

Herotliklar orasida Ko'k gumbaz nomi bilan mashhur Gawharshod o'zi va avlodlari dafni uchun qurgan maqbara gumbazi keyingi yillarda qayta tiklangan va bu gumbaz ichida oltita qabr mavjud bo'lib, har qabr ustiga alohida qora marmar toshi qo'ilgan. G'arb tomondan birinchi Malika Gawharshodning qabri, uning sharqida o'g'li Boysunqurr, uning farzandi Alouddavla ibn Boysunqur, Ibrohim ibn Alouddavla, Sulton Ahmad ibn Abdulatif ibn Ulug'bek, Shohrux Abusaid ibn Sulton Ahmad qabrlari joylashgan.

Temuriylar xondoni Sulton Shohrux Mirzoning xoniti Malika Gawharshodbegum 81 yil umrining (1401-1482) to'rtdan uch qismini ilm-fan, madaniyat, sana't, yurt osoyishtaligi va obodonchiligiga bag'ishlagan. Ilmparvar va madaniyatsevar bu oliy zot o'zi qurgan Herot shahridagi ko'o gumbaz ostida abadiy orom olmoqda.

ADABIYOTLAR:

1. Dr. Inoyatullah Shahroniy, “Zanoni barguzidai xovar zamin”, Herot-2016
2. Dr. Muhammad Aslam Afzali, “Herot dar ahdi temuriyon”, Kobul-2010
3. Abdullah Korgar, “Simoi zan dar ahdi temuriyon”, Kobul-2008
4. Abdul Sabur Stanikzay, “Zan az didgohi aqloniyat va ravonshunosiy”, London-2018
5. G'ulom Saxiy Vakilzoda, “Turkho dar gustarai tarix”, Kobul-2013
6. Abdullah Korgar, “Temuriyon”, Peshaver-2008

¹² Abdul Sabur Stanikzay, “Zan az didgohi aqloniyat va ravonshunosiy”, London-2018, S-108